

МИЛОВАН Р. СУБОТИЋ*
Институт за стратегијска истраживања
Београд

УДК 316.74:2(497)
Оригиналан научни рад
Примљен: 01.07.2018
Одобрен: 20.07.2018
Страна: 79-92

ЗЛОУПОТРЕБА ВЕРСКИХ И ЕТНИЧКИХ ИДЕНТИТЕТА НА БАЛКАНУ КАО ПОТЕНЦИЈАЛ ЗА ЕКСТРЕМИСТИЧКО ИСПОЉАВАЊЕ

“Сасвим сигурно је дошло време да наш идентитет као људи за нас постане најважнији: да наше заједничко 'бити човек' препознамо као наш први идентитет; да смо пре свега људи који су рођени у овом данашњем свету да би били вољени и да би волели – ми смо повезани једни са другима и потребни смо једни другима.”

Мејрид Кориган (Mairead Corrigan, 1946-)

Сажетак: Највећи број сукоба у савременом свету представља продукт идентитетских трвења на темељу етничитета, религије, и културе. Уз одговарајући подстицај, негована свест о идентитету унутар једне групе људи, лако се претвара у моћно оружје за брутално поступање с другом. Интерактивна корелација етнонационализма и религије учинила је да етнонационализам има значајан број карактеристика због којих га је оправдано сматрати неком врстом модерне, „секуларне религије“. СФР Југославија је крај осамдесетих дочекала у доброј мери као атеизовано или агностиковано друштво, али и истовремено настањено етничитетима који су свој идентитет градили са нарочито јаким ослоном на верску припадност. Тако су околности, огледане у слабљењу државе у другој половини осамдесетих, повећању затегнутости међу елитама федералних јединица и економском назадовању земље, узроковале брз успон национализма, који се често испољавао кроз инструментализацију верских сентимената. Српске политичке елите су поистовећивале свој национални интерес са простором на којем су били бројни верници Српске православне цркве, хрватске су форсирале идеологију одбране католичанства, а бошњачке су градиле идентитет на основу припадности исламској верској заједници. Политика нетрпељивости и недодирљивих етничких и верских идентитета допринела је избијању грађанског рата и одржавању заблуде о његовој неизбежности, а у постратном периоду и даље се често сматра неизбежношћу. Имајући у виду компликовани балкански контекст кључних чинилаца овдашњих идентитета, рад поред елаборације феномена покушава да одговори на питање: да ли су идентитетске разлике у етничком и религијском смислу неотклоњиви узрок сукоба, или су сукоби на Балкану продукт свесне манипулације овим идентитетским обележјима од стране унутрашњих и спољних политичких фактора.

Кључне речи: Балкан, идентитет, етнос, етнонационализам, религија, екстремизам

* milovan.subotic@mod.gov.rs

Уводна разматрања

Једно од најважнијих својстава човека као друштвеног бића је идентификација са другим људима и колективитетима. Управо путем идентификације са колективним симболичким идентитетима које оличавају нација и(ли) религија појединац обезбеђује општи оквир орјентације у друштву. Да би стекао национални идентитет, појединац мора да се идентификује са нацијом, и та идентификација људи са онима исте националности утиче, како на уобличавање, тако и одржавање њиховог осећаја националне припадности.

Ипак, свест народа о себи, заједно са створеним националним идентитетом, још увек није национализам. Тек када „национална свест прерасте у националну идеологију, онда се има посла са национализмом“ (Šušnjić, 2009:150). Прелаз од човека до идеолога је, према Шушњићу, скоро неприметан. „Велича се свој народ и његова славна прошлост, што доводи до презира свих других народа и њихове историје, и нема те будуће идеологије која би могла да искорени или дубоко потисне прастаре племенске нагоне чији је израз национализам“, истиче Шушњић и наставља: „око ситних разлика разбуктају се крупни сукоби, којима претходе организовани часови мржње“¹. Бенда (Julien Benda), говорећи о нацијама као нарочито осетљивом и увредљивом организму, истиче да су „нације постале осетљиве као да су особе (мајке, очеви)“ (Benda, 1996:25).

Дакле, очигледно је да национализам задобија смисао тек у симбиози са националном (националистичком) идеологијом. Ову релацију, на један симболичан и надасве духовит начин, описује Саватер (Fernando Fernández-Savater Martín) у „Три кратка огледа о национализму и тероризму“ (Savater, 2002:203), када анализирајући „*изме*“ каже како они указују на „нимало очигледно наглашавање нечега што је очигледно, баш као што речи које се завршавају на '*utius*' указују на запаљења, а не на просто да неко има неки орган“. Тако и човек може припадати одређеној нацији, а да не буде националиста, баш као што „може имати бронхије, а да не пати од бронхитиса“. (Asurmendi, 2002:207)

На исти начин као што национална идеологија пресудно формира национализам, тако и етнонационалистичка идеологија, коју можемо посматрати као „уже идентитетску“, омеђује координатни систем етнонационалиста. Етнонационалистичку идеологију посматрамо кроз њене главне карактеристике, од којих су најекспониране следеће²: *поједностављивање* (иначе сложене социјалне стварности), *дихотомизација* (ко није са нама, тај је против нас), *ригидност* (код етнонационалиста се тумачи као доследност, принципијел-

¹ Термин „трајна мржња“ може сматрати својеврсним новумом у анализи сукоба, што се тумачи чињеницом да се мржња изузетно интензивно и свесно потхрањује у јавном мњењу сукобљених страна. Шушњић наводи пример Рима који је „грчко чудо покорио војнички, али не и духовно - остало је дубоко поштовање за грчку културу”.

² Класификација карактеристика етнонационалистичке идеологије (појашњења – аутор), преузета из: Nenad Kecmanović, *Etnonacionalizam*, Izabrana dela; 1-4; том 2, Clio, Beograd, 2014, стр. 118 - 133.

ност), *демаркације* (да знамо докле сеже наше, и одакле почиње „њихово”), *униформност* (једнообразност појачава кохезију), *деградација рационалног* (емоције испред разума), *популизам* (популизам најбоље успева у друштву које је кохезивно и униформно), *антииндивидуализам* (негација индивидуалног права на различитост), *морализам* (морално је искључиво оно што подржава групно-националне циљеве), *традиционализам* (затвореност и окренутост прошлости), чежња за бесмртношћу (добра дела за етнос као пут у вечни живот – отворено кокетирање са религијом), *биологизам* (тзв. чистоћа етноса, нације, повећање наталитета као дужност), *екстремизам* (радикални захтеви праћени са „жарко, одмах, све“ – суштинска карактеристика и, на неки начин, садржилац многих раније поменутих карактеристика).³

Такође, анализирајући карактеристике које представљају „доктринарна документа“ идеолога етнонационализма, у многима од њих се може уочити блискост са религијским идентитетским одликама. И заиста, кад би смо етнонационализам, због лакшег разумевања феномена, преселили на тле најмлађег монотеизма, могли би смо га упоредити са фундаменталистичким огранком сунитског ислама – вахабизмом, јер оба, у својим „еснафима“, баштине тзв. изворни или интегрални варијетет. Како етнонационализам чини кичму свих сецесионистичких покрета, „етнонационалистичка идеологија је неопходна да убеди чланове своје циљне групе у то да матична држава није легитимна“ (Pavković, Radan, 2008:266). Дисолуција бивше СФРЈ, са отцепљењима узастопног и рекурзивног карактера, прави је пример домета уједињеног етнонационализма са елементима верског екстремизма у нараслој форми етносепаратизма.

Полазне идентитетске дилеме

Питање улоге идентитета спада у једно од најинтригантнијих али и најсложенијих питања, баш због своје вокације да се јавља као проблем тек када он више није „нешто што долази само од себе“. Према Бугарском „идентитет је оно што сви ми људи осећамо да поседујемо, што нас испуњава, одређује, управља нашим животом, да смо често склони стати у његову одбрану, каткад се и борити за њега, па чак и ратове водити, а колико само мало знамо о томе шта је заправо идентитет, како функционише, који су му структурални елементи и колико припада нама самима, и колико смо га у стању схватити, управљати њиме“ (Бугарски, 2010: 11).

У традиционалним друштвима нико и не пита за свој идентитет, јер идентитет је нешто што се подразумева, нешто очигледно. Тек када је идентитет појединца или заједнице угрожен, тек тада се поставља питање о идентитету. Управо је то случај, нарочито у савременом миљеу балканских друштава, и стога је питање идентитета врућа политичка и идеолошка тема. Додатан разлог зашто је питање идентитета комплексно лежи у томе што се идентитет, било идентитет појединца, било заједнице, не може свести на један вид живота.

³ Исто.

Идентитет никада није једнодимензионалан, већ је вишедимензионалан (вишеструк). Наш идентитет комбинује делове који су наслеђени и делове које сами бирамо. Тако имамо национални идентитет, верски идентитет, језички идентитет, политички идентитет, културни идентитет, етнички идентитет, сексуални идентитет, професионални идентитет, итд.

У начелу, ми сами себе дефинишемо тако што се позивамо на један вид нашег идентитета који се нама чини најважнијим и најбитнијим, док занемарујемо, често и не признајемо, остале видове или аспекте нашег идентитета. Наш идентитет, тако „изражава део нас који се нама највише свиђа и на који се ми ослањамо како бисмо себе изградили“ (Benoist: 2011). Који то тачно део нас је баш онај који нас у властитим очима најбоље дефинише, управо је питање на које тражимо одговор када се питамо о сопственом идентитету.

Замке у које, као појединци и као колективитети, упадамо приликом разумевања улоге различитих идентитета у архитектури модерних односа људи и колективитета данашњице су вишеструке. Као неке од препознатих су следеће: *занемаривање/пренаглашавање идентитета, једодимензионалан (поједностављен) приступ проблему*, те чест (нарочито изражено у регионалном контексту) *крајње комунитаристички модел разумевања идентитета* који промовише наглашену супремацију идентитета заједнице у односу на појединца и тиме отвара врата непомирљивостима између „идентитетски антиподних“ колективитета.

Занемаривање идентитета – мањкавости економске теорије

Замисао о „ограничено себичним појединцима“ очито се чинила примереном многим модерним економистима, а необичност те замисли још је екстремнија упорним истрајавањем на томе да је то оно што рационалност од нас захтева. Постоји аргумент, наводно непобитан, с којим се често сусрећемо, а који се манифестује кроз питање: Ако није у твом интересу, зашто си одлучио учинити оно што си учинио? Како то Сен примећује „ова скептичност 'паметњаковића' прави велике будале од једног Гандија, Мартина Лутера Кинга или Нелсона Менделе, а нешто мање будале од нас осталих, потпуно игноришући разноликост мотивација које подстичу људска бића која живе у друштву разноликих веза и обавеза“ (Sen, 2007: 37). Једнострано самољубиво људско биће, које подупире бихевиоралне темеље многих економских теорија, често је украшено узвишеним називом као што је 'економски човек' или 'рационални посредник' (Исто). Било је наравно и критика хипотезе о једностраном егоистичном економском понашању. Тако је Смит (Adam Smith), који се често сматра родоначелником 'економског човека' изразио дубоку скептичност везано за такву претпоставку, али велики део модерне економске теорије настојао је наставити као да су те сумње мање важне и да се могу лако одбацити (Sen, 1987: 62).

Последњих година ове уопштене критике су надопуњене критикама базираним на резултатима експерименталних игара и других бихевиоралних тестова, који су открили значајне напетости између претпоставке о потпуној

себичности с једноструком везом, те на који начин треба посматрати људе како се понашају. Ова запажања емпиријски су поткрепила концепцијске сумње око сувислости и истрајности претпостављеног менталног устројства људи усмерених ка једном циљу, због филозофског и психолошког ограничења везаног уз немогућност стварног диференцирања потпуно разлучивих питања: „Шта ћу направити?“, „Шта је то што најбоље служи мом интересу?“, „Који ће избори на најбољи начин помоћи мојим циљевима?“, „Шта бих требао/ла рационално изабрати?“. Особа која делује беспрекорно доследно и предвидиво, али и која никад не може дати другачије одговоре на ова различита питања, могла би се помало сматрати 'рационалном будалом' (Sen, 2007:38).

Такође, важно је и не пасти у замку закључивања како је одбацивање потпуно егоцентричног понашања искључиво у вези са прихваћеним идентитетским обрасцима групе - већине. Врло је могуће да други фактори могу управљати понашањем особе, као што су поштовање неких норми прихваћеног понашања (нпр. осећај за праведност, осећај дужности, осећај одговорности), тј. скуп различитих чинилаца који се могу подвести под „етичку вертикалу“ појединца. Ипак, свест о идентитету с другима може бити врло важан утицај на нечије понашање које се лако може успротивити ускогрудно - егоцентрично понашању.

То опширно питање такође се односи и на питање еволуцијске селекције бихевиоралних норми које такође играју важну улогу.⁴ Ако свест о идентитету доводи до успеха групе, и последично индивидуалног побољшања, онда се те бихевиоралне норме, свесне идентитета, на крају умноже и (само)промовишу. И заиста, идеје о идентитету могу бити врло важне у рефлексивном избору као и у еволуцијској селекцији. Такође, у синергијским условима између ова два фактора, оне најчешће доводе до превладавања понашања под утицајем идентитета.

У сваком случају, мањкавости које је показала тзв. економска теорија у (де)идентитетској конотацији, нам говори да је „засигурно дошло време да се свргне хипотеза 'занемаривања идентитета' с узвишеног положаја који је често заузимала у великом делу економске теорије, исткане око концепта 'економског човека', а такође и у политичкој, правној и социјалној теорији“ (Sen, 2007: 39).

Вишеструкост идентитета

Сви ми смо појединачно укључени у разнолике врсте идентитета у контекстима наших личних живота, који потичу од нашег порекла, или наших контаката путем друштвених активности. „Иста особа може, на пример, бити британски држављанин, малезијског порекла, с кинеским расним карактеристикама, брокер, невегетаријанац, астматичар, лингвиста, бодибилдер, песник, противник абортуса, посматрач птица, астролог и неко ко верује да је Бог

⁴ Vidi: Jean Tirole, „Rational Irrationality: Some Economics of Self-management“, European Economic Review, 46, 2002.

створио Дарвина како би тестирао лаковерне“ (Sen, 2007: 39-40). Ми заиста припадамо многим различитим групама, на овај или онај начин, и сваки од ових колектива може пружити особи потенцијално важан идентитет. Замисао једноструке везе било би тешко оправдати грубом претпоставком како било која особа припада једној, и само једној скупини. Протагонисти једноструких идентитета тврде како унаточ многострукости различитих колективитета (група) којима одређена особа припада, перманентно постоји нека група која је природно најбољи колектив за њу и она нема избора при одлучивању о важности њених другачијих категорија припадности.

Међутим, истина је да ће значај одређеног од тих идентитета зависити о друштвеном контексту. На пример, „када одлази на вечеру, нечији идентитет као вегетаријанца може бити пресуднији него нечији идентитет лингвисте, док онај други може бити посебно важан ако неко размишља о похађању предавања на студијама лингвистике“ (Sen, 2007:40).

Такође, не могу све категорије које се могу доследно произвести служити као могући темељ за важан идентитет. Замислите групу људи на свету који су се родили између девет и десет ујутро, према локалном времену. Ово је, како тврди Сен, засебна и врло прецизно одређена група, али је тешко замислити да би се много људи узбудило око испољавања солидарности између припадника такве групе и идентитета који би потенцијално произвела. Међутим, „уколико се догоди да су људи рођени између девет и десет ујутро, из разлога које још не умемо да објаснимо, посебно неотпорни на неку специфичну болест, онда опет постоји заједничка неприлика која може дати разлог за свест о заједничком идентитету“ (Sen, 2007:40). У другој варијацији истог овог примера, рецимо да неки ауторитарни владар жели ограничити слободу људи рођених у то одређено време због његовог веровања у перфидност људи рођених тада (онда према истом моделу може се појавити прилика за солидарност и градњу идентитета која би била темељена на том класификацијском јединству и прогону (Исто: 41).

Пјер Бурдје (Pierre Boudrieu), француски социолог, филозоф и антрополог, истицао је како друштвене активности могу завршити и „стварањем разлике где је није било“, те да „друштвена магија може преобразити људе говорећи им како су другачији“ (Boudrieu, 1993: 160). То је оно што се дешава на елиминационим испитима – „трестоти кандидат је још увек нешто, тресто први није ништа“ (Сен, 2007: 42). Другим речима, „друштво се бори против разлика стварајући их“ (Boudrieu, 1993: 161).

Комунитаристичко разумевање идентитета – идентитет као подрика потенцирању разлика

Идеја за наводним првенством нечијег идентитета утемељеним на заједници снажно се заговара у комунитаристичкој филозофији. Тај ток мисли не само да ставља на прво место важност припадања одређеној друштвеној групи, већ често „на друштвену припадност гледа као на проширење самог себе“ (Taylor, 1995:27).

У неким верзијама комунитаристичког мишљења, претпоставља се, директно или индиректно, да нечији идентитет с неком заједницом мора бити главни или доминантан (можда и једини значајан) идентитет који особа поседује. Овај закључак може бити повезан с два могућа, сродна, али различита, аргумента. Први заговара да особа *нема приступ другим представама о идентитету*, као и другим начинима доживљавања идентитета, независним од „референтне“ заједнице. Други аргумент не усмерава акценат према перцептивним ограничењима. Напротив, овакви комунитаристи истичу да чак и када је идентитет ствар открића, увек ће бити препознато да је *комунитаристички идентитет* „*своје заједнице*“ *супремира над оним другим и у случају било каквог упоређивања*.

Како је фрекфентнија опција идеолога и протагониста комунитарно схваћеног идентитета она која у ширењу овог мишљења посеже за перцептивним ограничењима, као таква захтева већу пажњу. Перцептивно ограничење у најрадикалнијим испољавањима поприма облик изузетно снажне изјаве, те се жигоше позивање на било који критеријум рационалног понашања изузев оних који постоје у заједници којој особа о којој се ради припада. Било какво позивање на рационалност доноси реплику, „*који разум?*“, или „*чији разум?*“. За Хардина (Hardin Russel), бити рационалан значи имати намере уско повезане искључиво са сопственим интересом – „предмет рационалног деловања је задовољавање личног интереса“ (Hardin, 1993: 46). Такође се заговара не само да се објашњење моралних судова особе мора темељити на вредностима и нормама заједнице којој та особа припада, већ и да се ти судови могу етично мерити само унутар баш тих вредности и норми, што за последицу има порицање тврдњи о конкурентним нормама свести особе.

Различите верзије ових далекосежних тврдњи уверљиво се износе и снажно заговарају, а последица овог приступа је одбацивање изводљивости процењивања, можда чак разумевања, нормативних судова о понашању и институцијама култура и друштава, и понекад се користи и за слабење могућности важне међукултурне размене и разумевања. То отуђење често послужи и у политичке сврхе, попут одбране појединих обичаја и традиција као што су неједнаки социјални положај жене или употреба појединих начина традиционалног кажњавања, од ампутирања удова до каменовања жена које су наводно починиле прељубу. Како то Сен примећује, „овде се истрајава на томе да се свет растави на мала острва која су изван интелектуалног домета једних са другима“ (Sen, 2007:48).

Потенцирање на идентитетским разликама као фактор додатне екстремизације балканских друштава

Насилна фаза распада СФР Југославије завршила се деведесетих година прошлог века, остављајући за собом бројне жртве и масовна разарања. Ови дезинтеграциони процеси „имали су а и данас имају изразито негативну конотацију и обележја: територијално-политичких размирица и сукоба, етничке расцепканости и измешаности простора, верске и националне искључивости,

културно-језичких сличности, идентитетских оспоравања и слично“ (Деспотовић, Јевтовић, 2014: 140). У скоро четртвековном периоду након сукоба, на дневни ред је, бар декларативно, дошла „реконструкција и изградња (трајног) мира, са прокламованом интенцијом претварања овог простора у стабилан европски регион“ (Subotić, Dimitrijević, 2018: 68). Имајући у виду карактер антагонизама на овим просторима, оживљење које су сукоби оставили за собом, као и постојећи конфликтни потенцијал, „нуžno је преиспитати разлоге видљиво спорог регионалног прогреса, нарочито у контексту препрека које га ограничавају“ (Subotić, Dimitrijević, 2018: 68).

Такође, распад некадашње СФР Југославије (1991–2006) пратила је “тежња нових посткомунистичких елита да се на њеном тлу оформе нове, моноетничке државне творевине: држава-нација” (Hejden, 2003:66). Овај процес је умногоме приведен крају захваљујући конституисању „четири условно моноетничке државе (Словеније, Хрватске, Србије и Македоније), једне троетничке (дубоко подељене Босне и Херцеговине) и једне декларативно грађанске (Црне Горе) на постјугословенском тлу“ (Ђукановић, 2007:49-73). Бременито наслеђе оружаних сукоба на постјугословенском простору (1991–1999) оставило је дубоке трагове на међудржавне односе између новонасталих држава у оквиру регије, коју је Европска унија означила као „Западни Балкан“.

Иначе, увођење термина „Западни Балкан“ одвијало се упоредо са постепеним развојем регионалног приступа Европске уније (након 1996. године) према, вишегодишњим сукобима оптерећеној регији. У доминантним сферама јавности (политичкој, академској, културној итд.) држава Западног Балкана, још увек доминирају два усмерења у вези са даљим развојем међудржавних односа на овом простору. „Са једне стране, постоји оријентација по којој путем утврђивања истине, одговорности и, последично, помирења треба превазићи лоше наслеђе балканских сукоба 90-их година протеклог века, док са друге стране постоји фаталистичко виђење, у којем доминира крајње *радикална комунитаристичка перцепција идентитета*, по коме су сукоби напосто иманентни Балканском полуострву и да се они, готово по правилу, циклично понављају“ (Subotić, Dimitrijević, 2018: 69). Ово виђење се заснива и на поткрепљивању цивилизацијских(!), верских, етничких и других идентитетских разлика између балканских народа. „У зависности од тога да ли су политичке, културне или академске елите, које заговарају прво или друго виђење, доминантне, тј. да ли успевају да своју оријентацију наметну ширем слоју становништва, креирају се како билатерални, тако и мултилатерални односи између држава у региону“ (Štrbac, Subotić, Milosavljević, 2012:93).

У државама насталим након распада СФРЈ, према моделу непремостивих идентитетских разлика, постоји значајан број екстремистичких група које свој етнички екстремизам баштине на принципима неонацистичких група. Када се посматрају појединачно, ове групе остају на друштвеној маргини, јер свака броји релативно мали број чланова. Но, ове чињенице их не чине мање опасним, те их као такве не би требало потцењивати. “У неким већим градовима Словеније (Марибор и Љубљана), Хрватске (Загреб, Осијек, Сплит, Задар) и Србије (Београд, Нови Сад, Ниш) постоје неонацистичке групе које припадају

међународном покрету „Крв и част“ (Blood And Honour).” (Atanacković, 2012:7)

Нешто утицајније и бројније су клеро-екстремистичке групе, које наглашавају кључну важност верског идентитета, са позиција религиозног фундаментализма: у Хрватској и хрватским деловима БиХ се издиже „католичко-ушташки“, а у Србији „православно-фашистички подмладак“. У Босни и Херцеговини (резиденцијално), као и у Рашкој области („Санцаку“) и Косову и Метохији (рефлексивно) постоје наглашене тенденције ка исламистичком фундаментализму. Базу десничарских екстремиста у Хрватској чине ратни ветерани, тзв. навијачи и мање шовинистичке партије. Они су повезани са “неонацистичким еквивалентима – сродним групама у Мађарској, Немачкој и Аустрији. У Босни и Херцеговини су ове структуре подељене према националности (Срби, Хрвати и Муслимани/Бошњаци) и углавном се састоје од тзв. навијача десничарске оријентације, ветерана рата и паравојних група” (Atanacković, 2012:7).

С пуним правом можемо рећи, нарочито ако уважавамо чињеницу да се као „непомирљиве“ идентитетске разлике међу балканским народима најчешће наводе оне верског и етничког карактера, да су екстремистичке партикуле карактеристичне за ово поднебље у ствари последица „закуцаних“, већ поменутих, идентитетских разлика. Стога су, последично, видови екстремизма који најснажније потресају овај регион управо етнонационалистички екстремизам и верски инспирисан екстремизам. Истина, нарочито карактеристично за ово поднебље се јавља и оно екстремистичко испољавање које у себи има оба поменута вида, са различитим амплитудама супремације једног у односу на други.

Манипулација идентитетским обележјима

Идентитет је у квалитативном смислу немогуће одредити као једноставан однос према традицији и биолошком наслеђу припадника одређених групација. Случај када су само један или два наведена својства довољан услов за даље одређење нечијег културног, националног или религијског идентитета, сигуран је пут према манипулисању идентитетским својствима. Осим манипулисања специфичностима, што неког појединца или групу чине оним што јесте, реч је и о крајњим поједностављењима, односно вулгаризовању идентитетских обележја. То је нарочито опасно и погубно у мултикултуралном, мултиетничком и мултирелигијском друштву у којем егзистира више различитости једних поред других и једних са другима. Покушаји манипулације различитим идентитетским својствима од стране националних и политичких идеологија, те верских догми, веома су честа појава у амбијенту балканских друштава. Ипак, истина је само једна, „негирање једног идентитета на рачун другог за последицу је увек имало деконструкцију друштва“ (Vukadinović, 2002: 250), а наведени, веома често и успешни, покушаји манипулације поменутих идентитетским својствима, представљале су, и представљају, кључне тачке сваке друштвене деконструкције у модерном периоду.

Иначе, појам манипулације се данас најчешће везује за медије и маркетинг па ћемо се овде послужити управо дефиницијом из ових области. Наиме, манипулација се врло често ограђује од појма убеђивања и наспрам њега има негативну конотацију. „Убеђивање је комуникацијски чин, који се првенствено врши свесно, између две супротне стране. Током процеса убеђивања превладавају логика и рационални аргументи, а потребно је активно учествовање циљне особе“ (Urkom, 2015:485). Убеђивање је стога заслуга обе комуникацијске стране, током којег свака страна има једнаке шансе да другу страну убеди да је у праву, а свака страна прихвата да мора да оповргне аргументе оне друге стране. Из овога произилази да је убеђивање двосмерни процес.

Манипулација је пак процес када манипулатор врши манипулацију скривеним средствима (значи прималац није ни свестан манипулације), односно скрива пред примаоцем стварне циљеве, односно намеру манипулације. Истина, уколико „индивидуа располаже урођеним апаратом за контролу комуникацијске доследности (логичности), она се и може заштитити против манипулације, и тада је успех манипулације уједно одговорност и примаоца и манипулатора“ (Barthazi, Urkom, 2015: 486).

На подстицање идентитетских разлика путем добро познатих екстремистичких мантри на релацији: „Ми“ (добри, трпељиви, породични, жртве) – „Они“ (зли, набусити, развратни, целати), можемо гледати као на *par excellence* манипулацију фиктивним, и за ту прилику згодно таргетираним идентитетским обележјима. У контексту раних деведесетих, у сумрак сукоба на Балкану, убеђивање би ишло отприлике овако: Треба да се борите за свој народ, за своју државу!, док би се манипулација користила следећим вокабуларом: Треба да се борите јер је избор једноставан, или ће победити светло или тама!

Приликом разматрања конкретних поступака манипулације идентитетима важан је и аспект који испитује ко врши манипулацију, индивидуа или колектив, односно у којем смеру, и колико су индивидуа, односно колектив манипулативни и које се законитости уочавају приликом њихове манипулације. „Уколико се манипулација врши од споља, значи циљано према индивидуи (што је и тема овог рада, прим. М.С.), врши се утицај на неку од њених идентитетских компонената“ (Urkom, 2015: 487). Тада се, пратећи одређене законитости према којима се може изазвати измена одређене идентитетске компоненте, манипулацијом утиче на (до)формирање (преобликовање) идентитета индивидуе.

Уместо закључка - проблем без решења?

Жељени резултати на пољу помирења и деекстремизације региона изостају, не само због несучавања са прошлошћу, већ и због поменутог „регионалног прагматизма“ политичких актера. Он се заснива на истрајавању на конфликтној реторици која, потпомогнута одговарајућим манипулативним медијским техникама⁵, представља одличан маркетиншки потез у предизбор-

⁵ Не треба посебно напомињати да је, у погледу политичког обликовања људи, моћ „масовних медија“ веома велика. „Када бих морао да одлучим да ли да имамо владу а да немамо новине,

ним кампањама. Проблем усложњава околност да се „земље Западног Балкана налазе у некој врсти перманентних предизборних активности, које су од овдашњих политичких елита препознате као идеална прилика за етаблирање власти путем популизма“⁶ (Subotić, Dimitrijević, 2018: 81). Популистичке мантре, са лепезом својих манипулативних идентитетских алата, удаљавају балканска друштва од изградње толерантног оквира који би био у стању да „негује различите верске и етничке идентитете, али и право појединаца или група да не припадају ниједном од њих“ (Суботић, 2015: 309).

Према истраживању организације Freedom House – Nations in Transit, 2016. године, „Србија је била полуконсолидована демократија, док су Косово, БиХ и Македонија били транзициони, односно хибридни режими“ (Schenkkan, 2017). Полазећи од већ утврђене законитости да слабе институције творе слабу државу, а да процес слабљења државе неминовно утиче на појаву и раст утицаја насилних недржавних актера, али и обрнуто, корисно је видети како су Србија, али и државе у региону, рангиране на основу Индекса крхкости (слабости) државе (Fragile States Index) који се формира у односу на дванаест критеријума које је установио Фонд за мир (Fund for Peace)⁷. Наиме, на основу процене тих дванаест критеријума Србија се у 2015. години налазила на 92. месту од 187 рангираних држава, и као таква припада групи држава чији је индекс означен као „упозоравајући“ (Warning). То је уз Босну и Херцеговину и Турску, најлошији резултат међу државама Југоисточне Европе, а уједно је најлошији ранг у односу на државе Европске уније, чијем чланству Србија тежи (Миленковић, Суботић, 2017: 62). Као најлошије вреднован параметар позиционирано је „Друштвено незадовољство“ (Group Grievance), који је вреднован индексом 8,1. Овим параметром се процењује опште незадовољство, дискриминација у друштву, осећај немоћи, етничко насиље, насиље у локалним срединама и сл., дакле параметром који указује на наглашен ризик од екстремизма (Исто).

Све набројене мањкавости демократије типичне су за већ одомаћени појам „стабилוקратије“ (stabilocracy)⁸ који је током последњих година ушао у медијске написе и стручне анализе, а који означава „фазу урушавања транзиционог режима“ (Subotić, Dimitrijević, 2018: 82). Стабилוקратија сликовито описује стање у државама Западног Балкана, у којима су „на челу лидери ау-

или да имамо новине али не и владу, без оклевања бих се определио за ово друго“, написао је Томас Цеферсон 1787. године, када је америчку штампу чинило свега тридесетак кратких недељника који су заузимали изразито страначке интересе.

⁶ У теорији, „популизам се јавља као манипулативно позивање на народна уверења и сентименте и као такав се користи као средство политичке мобилизације и уздицање харизматских вођа“ (Mijatović i dr, 2008: 34).

⁷ Критеријуми на основу којих Фонд за мир процењује слабост државе су следећи: (1) демографски притисци; (2) избеглице и интерно расељена лица; (3) друштвено незадовољство; (4) одлазак људи и одлив мозгова; (5) неуједначен економски развој; (6) сиромаштво и економски пад; (7) легитимност државне власти; (8) јавне услуге; (9) људска права и владавина закона; (10) безбедносни апарат; (11) подељеност елита и (12) спољне интервенције. Према: “Fragile States Index 2015”, The Fund for Peace, Washington, 2015, p. 17

⁸ The Economist, “The West backs Balkan autocrats to keep the peace, again”, <https://www.economist.com/news/europe/21724414-some-call-it-stabilitocracy-others-call-it-way-things-have-always-been-west-backs-balkan> 19/2/2018

тократских склоности, који себе представљају прозападним политичарима⁹. У тим друштвима „демократија слаби, заштитници демократије, попут независних медија и јаких институција пропадају, а клијентелизам везује многе грађане за елите на власти кооперацијом и принудом“¹⁰.

У том случају, „као идеално манипулативно средство популистичке мобилизације за унутрашњу употребу, а у сврху уздизања политичких вођа, јавља се етнонационализам, уз продуковање неповерења према другим етничким и конфесионалним идентитетским заједницама на Западном Балкану“ (Subotić, Dimitrijević, 2018: 83). Овоме свакако треба придодати тзв. популизам „према споља“¹¹ који има посебну реторику и који носиоце власти препоручује „факторима мира и стабилности у региону“ (звучи као *déjà vu*), што нарочито погодује учвршћивању стабилног система управљања. Ова околност умногост баца сенку на „искрено и недвосмислено“ опредељење ЕУ званичника према јачању демократских институција попут права и слобода грађана, промовисања толеранције, слободе медија и сл., што би у великој мери допринело релаксирању стално напетих и тензичних односа у региону, те смањило несумњив екстремистички потенцијал овог простора.

Коначно, ако нема јасно испољене воље (споља и изнутра) према промовисању повезивости мноштва „пренадувано антагонизујућих идентитета“, ови простори ће и даље бити осуђени искључиво на „етнокултуралност“ или „клерокултуралност“ као средство манипулације према специфичним циљевима појединих група, што за последицу има да се различити етнички, верски и културолошки (политички) идентитети у таквом окружењу не испољавају као универзалне вредности. Толеришући, а неретко и подстрекујући став по овом питању чини да „дисолутивни потенцијал балканских друштава, у светлу потенцирања ових идентитетских разлика, представља озбиљну претњу да преузме примат у односу на онај прогресивни, својствен уређеним земљама савременог света“ (Суботић, 2018:171).

Литература:

1. Asurmendi, Mikel (ur.), (2002): *Identitet i nasilje*, XX vek, Beograd
2. Atanacković, Petar (2012): „Od nacionalizma do neonacizma“, u: *Desni ekstremizam – ultradesničarske i neonacističke grupacije na prostoru bivše SFRJ*, Alternativna kulturna organizacija i Rosa Luxemburg Southeast Europe, Novi Sad
3. Barthazi, Eszter (2008): „Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök a sajtóreklámokban“, *Magyar Nyelv* 104: 443–463, u: Urkom, Aleksandar (2015) „Migracija identiteta - identitetska obeležja i njihova manipulacija“, *Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije* br. 7, Beograd, str. 483-498.
4. Benda, Žilijen (1996): *Izdaja intelektualaca*, Socijalna misao, Beograd

⁹ BiEPAG, The Crisis of Democracy in the Western Balkans – Authoritarianism and EU Stabilitocracy. Policy Paper: Balkans in Europe Policy Advisory Group. March 2017, pp. 7.

¹⁰ Исто.

¹¹ Оно што локалне вође спроводе у свом антидемократским понашању не наилази на осуду са Запада. Довољно је само да они одржавају мир, па да им се то толерише.” Према: Ekonomist: “Stabilokratija recept za nestabilnost”, u: <http://www.novimagazin.rs/vesti/ekonomist-stabilokratija-recept-za-nestabilnost-vucicu-glavni-protivnik-jeremi>, 11/2/2018.

5. Bourdieu, Pierre (1993): *Sociology in Question*, prev. Richard Nice, London, Sage
6. BiEPAG, „The Crisis of Democracy in the Western Balkans – Authoritarianism and EU Stabilitocracy“, Policy Paper: *Balkans in Europe Policy Advisory Group*, March 2017.
7. Bugarški, Ranko (2010): *Jezik i identitet*, Beograd, Biblioteka XX vek
8. Crawford, James (2006): *The Creation of States in International Law*, Second Edition, Oxford, Clarendon Press
9. Despotović, L.J., Jevtović, Z. (2014): „Geopolitički aspekti razaranja nacionalnih država i identiteta na prostoru zapadnog Balkana“, u: *(Dez)integracija država i identitet* (ur. Milošević, Z., Đurić, Ž.), Institut za političke studije, Beograd
10. Dahlitz, Julie (2003): *Secession and International Law, Conflict Avoidance*; Regional Appraisals, The Hague, TMC Asser Press, 2003.
11. De Benoist, Alain (2011): „Mi i Drugi - Što je to identitet?“, predavanje u Matici hrvatskoj na temu budućnosti identiteta, 14. april 2011.
12. Đukanović, Dragan (2007): *Institucionalni modeli i demokratizacija postjugoslovenskih država*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
13. Ekonomist: „Stabilokratija recept za nestabilnost“, u: <http://www.novimagazin.rs/vesti/ekonomist-stabilokratija-recept-za-nestabilnost-vucicu-glavni-protivnik-jeremi>, 11/2/2018.
14. „Fragile States Index 2015“, *The Fund for Peace*, Washington
15. Hejden, Robert M. (2003): *Skice za podeljenu kuću: ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Samizdat B92
16. Kecmanović, Nenad (2014): *Etnonacionalizam*, Izabrana dela; 1-4; tom 2, Clio, Beograd, 2014.
17. King, Charles (2011): „The Myth of Ethnic Warfare“, *Foreign Affairs* 80/6.
18. Mijatović B., Vujačić I., Marinković T. (2008): *Pojmovnik liberalne demokratije*, Službeni glasnik i Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd
19. Milenković, M., Subotić, M. (2017): „Nasilni nedržavni akteri i pozicija Srbije“, *Srpska politička misao*, Institut za političke studije, Beograd 3/2017 (55-70)
20. Pavković, A., Radan, P. (2008): *Stvaranje novih država, teorija i praksa otcepljenja*, Beograd, Službeni glasnik
21. Russel, Hardin (1982): *Collective Action*. Baltimore, USA: The Johns Hopkins University Press
22. Savater, Fernando (2002): „Tri kratka oglada o nacionalizmu i terorizmu“ (203-208), u: Mikel Asurmendi (ur.), *Identitet i nasilje*, XX vek, Beograd
23. Sen, Amartya (2007): *Identitet i nasilje – iluzija sudbine*, Masmedia, Zagreb
24. Sen, Amartya (1987): *On Ethics and Economics*, Oxford, Blackwell
25. Schenkkan, Nate (2017): *Nation in Transit: The False Promise of Populism*, Freedom House
26. Subotić, Milovan (2018): „Ekstremističke tendencije u AP Vojvodini“, *Kultura polisa*, posebno izdanje 1/2018, Novi Sad (171-185)
27. Subotić, Milovan (2015): *Ekstremizam pod okriljem religije*, Medija centar Odbrana i Institut za strategijska istraživanja, Beograd
28. Subotić, Milovan, Dimitrijević Ivan (2018): „Ekstremizam na Zapadnom Balkanu kao prepreka proklamovanoj politici EU o pomirenju i dobrosusedskim odnosima“, *Srbija i svet u 2017. godini*, priredili: D. Proroković, V. Trapara, (67-88), Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
29. Šušnjić, Đuro (2009): *Religija II, značenja, teorije, preplitanja, susreti*, Čigoja štampa, Beograd

30. Štrbac K., Subotić, M., Milosavljević, B. (2012): „Extremist Trends in the Western Balkans and the Republic of Serbia“, *Journal on Law, Economy & Management*, Science Centre Ltd. pp. 92-97
31. Taylor, Charles (1995): *Sources of the Self and the Making of the Modern Identity*, Cambridge, Mass, Harvard University Press
32. Tirole, Jean (2002): "Rational Irrationality: Some Economics of Self-management", *European Economic Review*, 46.
33. The Economist, "The West backs Balkan autocrats to keep the peace, again", <https://www.economist.com/news/europe/21724414-some-call-it-stabilitocracy-others-call-it-way-things-have-always-been-west-backs-balkan> 19/2/2018
34. Urkom, Aleksandar (2015): "Migracija identiteta - identitetska obeležja i njihova manipulacija", *Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije* br. 7, Beograd, str. 483-498.
35. Vukadinović, Srđan (2002): „Građanska povezanost mnoštva identiteta kao vrijednost društava Jugoistočne Evrope“, *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, priredili Lj. Mitrović, D. B. Đorđević i D. Todorović, 250-254. Niš: Centar za balkanske studije i JUNIR

MISUSE OF ETHNIC IDENTITIES IN THE BALKANS AS A POTENTIAL FOR EXTREMIST EXPRESSION

Summary: Most of the conflicts in modern world represent a product of identity confrontations based on issues of ethnicity, religion and culture. After getting an adequate stimulus, identity conscience present within one group of people easily transforms into a powerful weapon for brutal treating another group. The former SFR Yugoslavia met the end of eight decade of 20th century as a mostly atheist or agnostic society. At the same time, it was inhabited by ethnicities which used to build their identity particularly holding on religious affiliation. Such circumstances, along with weakening of the state in second half of eighties, caused a rapid rise of nationalism, which often used to be expressed through instrumentalization of religious sentiments. Serbian political elites used to identify their national interest with the space inhabited by numerous believers of the Serbian Orthodox Church. Croatian elites advocated an ideology of defending Catholicism while the Bosnian ones used to build their identity on the basis of belonging to the Islamic religious community. A policy of intolerance, as well as of untouchable ethnic and religious identities contributed to the outbreak of the civil war and to maintenance of the illusion that the war was inevitable. Besides elaboration of the phenomenon, this work aims to answer the question: whether identity-based differences in terms of ethnicity and religion represent an inconclusive cause of confrontation or conflicts in the Balkans are a product of conscious manipulation over those identity marks, performed by political factors. Also the work highlights ambivalent, often even incestuous attitude of political establishments in countries of so called western democracy. Namely, Western Europeans are inclined to observe events in Balkans as relicts of archaic ages and products of uncivilized barbarians. Europe with the corp of its established democratic values is yet not (and must not be) alienated from what happens in the Balkans. „Problems induced in so called weak states spill over the region with unbealivable easiness, and increasingly reach even states thousands of kilometers away which are considered as developed democracies“ (Milenković, Subotić, 2017: 57). Exactly the interweaving of ethnic, religious, cultural and linguistic elements makes the Balkans an paradigm in which intra-European conflicts for statehood, language, ethnicity and even religion meet, reaching an accentuated and distorted form.

Key words: Balkans, identity, ethnos, ethno nationalism, religion, extremism